

4. Dr. Dervischjan P. S., Das alt-armenische ք. Wien 1877, էջ 92—3. Աստվանդ էր համեմատ հին բախ, *açvant* «մարմնացեալ» (*bekörpert*) զոր էր ստուգաբանէ *aç-tu* «մարմին», *ah* «եմ», բայէն, *Justi* հետեւելով, եւ *-ant* բնդ. ներկայի *a-nt* էն. ամբողջը ի միասին կը նշանակէ «գոյող» (*der Seiende*).

5. S. D. Margoliouth, Armenian as illustrative of Hebrew expos. Times XI, 1900, էջ 235—7. Հայերէն թարգմանեց Յակոբ Ս. Իննէճեան, Բիւրան 1900, Իր. էջ 333—5. Աստվանդ էր համեմատ երբայեցերէն «ծըւառիճ» (*առ հինն Սարաուլթ*) *astvant* (իրը Որ էն), որով մեկնած կը համարի գիտնականը Չորեքգրեկոյն (*Tetragrammation*) իմաստը: Այս բառը Հայոցմէ անցած կը համարի ասորերէն-արամերէնի, իբր համազոր *h-m-t*: Հին թարգմանիչը, կ'ըսէ գիտնականը, *կ'երեւայ թէ լուծած է իբր asti-van* = Որ էն: Հեղինակը կը մասնանշէ թէ *Hitzig* իր *Geschichte Asraels* գրութեան մէջ իրեն այս մեկնութեան շատ մերձեցած է:

6. Joh. Joachimi Schroderi Tesauros linguae Arm. Dissertatio p. 43. Աստվանդ էր լուծէ իբր «լուծող», «յառաջ բերող», (*efficaciter, produens*) նշանակութեամբ:

7. Prof. Dr. L. von Patrubany, Beiträge zur armenischen Ethnologie 1897, Bd. I, Heft I, էջ 9. Մեծանուն Հայ ուսուցչապետը հետեւեալ կերպով կը ջնայ ստուգաբանել այս բառը. *կ'նշուի նախնական vastu-a-c* զոր կը համեմատ վեդական *vastu* «բնակութեան տեղ», յուն. *ἄστυ* հետ. միջին *-a-* կը համարի զոգիչ ձայնաւոր (*Compositionsvocal*) իսկ *-c* (= *ծ*) իբրեւ սղման աստիճան (*Nullstufe*) հնգեր. *i-g'ի*. հմա. աւ. *Jasata* «աստուածեղէն եւութիւն», *պճլ. Jasatan* էն:

8. Meillet, Revue critique XXX, էջ 22. Երբ սկզբի վանկը յիշեալ *Jas(a)l*ի հետ համեմատել է. ուրիշ անգամ համեմատել է հունգ. *esten* «հէր», բառին հետ ու. ՈՒՀԼ, էջ 481: Այսպէս համեմատած է եւ *Gleye*, Die ethn. Stell. d. Lykier, էջ 5.

9. P. De Lagarde, Armenische Studien 1877, էջ 18. քանի մը կարծիք թուելով կ'անցնի: Բայց *ZDMG. XXII* (1868), էջ 330, առ հրատարակիչն ուղղած նամակաւ մը հոգաւոր էր մեկնէ հոգաւոր «հոգաւոր բայէն

արմատն է կ'ըսէ *stā*. հոս կը մերժէ Վիգիշմանի երբայեցերէնի հետ ըրած համեմատութիւնը. ա. նաեւ իւր *Zur Urgeschichte der Armenier*, ein philologischer Versuch. Berlin 1854, էջ 503:

10. Dr. Fr. Müller, Sitzungsberichte der phil. hist. Cl. d. k. k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Bd. 48 (1865), էջ 427—8. Նախ կը ջնայ հիմունքներով մերժել *Justi* հին բախ. *açvant* բառին հետ ըրած համեմատութիւնը (*ի Zendwörterbuch açvant բառին տակ*) մանաւանդ անձահ համարելով *-vant* լոկ *-vant*ի հետ համեմատելը: Ինքը հոգաւոր էրբէ մասի կը բաժնէ *ast-ov-ag'*. Առաջին մասին արմատը կը փնտռէ հոգաւոր բային մէջ իբր «հոգաւոր վերջնայ նախնական նշանակութիւնը կը համարի *feststellen*» եւ ապա «schaffen»: Նման երբեւայեցերէն կ'ըսէ եւ այլ լեզուաց մէջ ինչպէս հնդ. *çlā* նախնական ընդունելութենէ մը կազմուած բայանուն էր, որ ճիշդ հոգաւոր նշանակութիւնն ունէր: Հոգաւոր էն կազմուած է հոգաւոր բայանունը «Schöpfung» կամ «Geschaffenes» նշանակութեամբ եւ այս իմաստը կ'ըսէ թերեւս իբր նախնական երբեմն երկնքի ալ յատկացուած ըլլայ. ինչպէս Սուրբ Գրոց մէջ իբրք ալ «հաստատութիւնն կը կոչուի:

Լեզուագէտ Հ. Մեծէվիշեան իւր «Երգի լեզուագիտութիւնը» գործին մէջ էջ 119 կը յիշէ գիտնայ նաեւ այլուր իբր «հոգաւոր» բաժնելը եւ մեկնութիւնն, որ դժբախտաբար մեր մտադրութենէն վերջած էր, եւ յետոյ չկրցայ գտնել, ինքը տեղը չէ նշանակած ըստ պատահման:

11. Ցաշեան Հ. Յակոբոս, «Ուսումն Դասական Հայ. լեզուի», չլրացեալ գործոյն 361 էջ ծանօթ. 1. Խօսելով Ուրարտացաց եւ Հայոց լեզուին յարաբերութեանց մասին երկրպագութեամբ կը համեմատէ ուրարտ. *asdu*, հայ. հոգաւորի հետ, նոյնպէս *is-tu-bi*, *is-tu-a-da* հոգաւոր կամ «դիւր-եմի» հետ. յետոյ յառաջ կը բերէ *as-ta*, *as-te*, *as-ti*, եւ ասոնցմէ, կ'ըսէ, «եթէ կամիցի դը», կը մեկնուի Հայ. հոգաւոր բառը. այլուր էջ 481 անգլա-դառնալով բառիս վրայ, կ'ըսէ, «Զոր ամենեքին մեկնեն եւ ոչ դը գտանել զուղիղ մեկնութիւնն կարելի»:

Օտար անունաց հետ համեմատողներն են

12. Լա կրող իւր բառագրոց մէջ էջ 331. ուր հոգաւոր բառն Մարաց Ասորիաց

2. Իմաստի կողմանէ վարանելու բան մը չկայ. նոյն իսկ Պր. Մէլլի յառաջ բերած օրինակներուն մէջ չէզոք ընդ. ներկան իբրեւ ընդ նորը քողով կը փայլի այսպէս ելիւ—զաշ, օղոր—ձօ, գիւ—ձօ եւն բառերուն մէջ: Այն եւս ստոյգ է միւս կողմանէ որ այս իմաստով —ձօին կիրառութիւնը, որոշ եւ վերապահեալ գիպաց յատկացուցեր է մանաւանդ մեր Ոսկեգարուն լեզուն: Ոսկեգարեան մատենագրութեանց քով այս մանկին կիրառութիւնը միայն Այսրենեանի Գ. կարգի մատենագրաց քով կը յաճախէ, ազնունագոյնները կը խորշին՝ բայց առանց բոլորովին զանց առնելու. եւ այն գրեթէ վերացական (լատ. *transcendens*—*մե* եւն) իմաստով միայն. ինչպէս մտադիր եղած է Մեհանուն Հայագէտ Պեղերան, “Կպաստ մը Հայ լեզ. Պոմ. (73 էջ, 2. Գ. Գ. ի թարգմանութեան վրայէն) գործոյն մէջ:

3. —ձ մասնկան առաւել բառին մէջ մտնելուն ժամանակը, այս մասնկան վերացական իմաստ ստանալէն եւ ընդհանրանալէն ետքը տեղի ունեցած է, եւ այն՝ առաւել մասին գեռ *առաւել—Հնչած ժամանակ: Բառիս կազմութենէն մտադիր ընթերցողն արդէն, գիտած ըլլալու է, որ *առաւել տրուած մեկնութեան համեմատ եղանի երրորդ գէպի անձնաւոր էակի կը պատկանի. ուստի պարզապէս կը հետեւի, որ այս բառս գործածող ժողովրդեան մէջ, կար միաստուածութիւն. այս՝ առանց պատմութիւնն ու հնախօսութիւնը ի նկատի առնելու: Եւ միեւնոյն ժամանակ թէ որչափ մաքուր. եւ զարգացեալ մտաց ծնունդ է այս բառը, այս իմաստով՝ եւ ոչ պէտք է մտադիր ընել:

Կը ձնայ որ —ձ մասին իմաստի զարգացումը մտնանշնք, դարձեալ պարզապէս բառին բնութենէն հետեւցընելով: Երբ նոյն ժողովրդեան մէջ եւս հետզհետէ սքողեցաւ միաստուածութեան գաղափարը եւ շրջակայ ազգաց նման իրենց մէջ ալ տիրեց բազմաստուածութիւնն, գլխաւորաբար քաղաքական ծանր յեղաշրջման եզրեցութեամբ, այն ժամանակ միակ անձնաւոր արդի նշանակող բառն, այլ եւս չէր պատշաճեր խումբ մը աստուածոց, միակին փոխանակեց բազմութիւնը՝ հաւաքական խումբը. եւ շատ բնական է որ Արարչին յաջորդէր նոյնպէս համազօր բառ մը, որ պատշաճէր միեւնոյն

ժամանակ բազմութիւն անձնաւորութեանց եւ. գիւրաւ կ'ըլլար վերացընելով նոյն գաղափարը որ —բոլոր—նշնք, —տեղեղեղ, —առաւել—նշնք. եւ զուգահեռութեամբ վերջին բացատրութիւնս շատ սիրելի է հետեւնս մատենագրութեան: Սրամիտ Պր. Պեղերան ճիշդ այս տեսութիւնը յայտնած է վերոյիշեալ առթիւ միայն սա տարբերութեամբ՝ որ յարգելի հայագէտը կը մեկնէ, թէ ինչ կերպով արդէն շատեց վերացական իմաստի հասած բառը, հետզհետէ դարձեալ իրենւ բարձրագոյն գաղափարի յայտարար, նորէն նախնական գաղափարին դարձաւ: Գեղեցւս արդարանայ այս մեկնութեամբ նաեւ տեսութիւն մը, որուն համեմատ առաւել սոյն իմաստով քրիստոնեայ Հայոց գիւտ է: Չմտ յիշեր միայն թէ ուր կարգացի զայս:

4. Գծախտաբար պատմութիւնը այնչափ խառն, այնչափ անորոշ է որ հազիւ խորհուրդ հարցընել կարելի է: Հայոց կրօնի մասին չկայ հետեւելի կամ գոնէ հաւանական ցուցուած նարձիք մը, որուն վրայէն դատաստան ընել կարելի ըլլայ: Ըստ երեւութի արձանագրութիւնք որչափ որ վստահիլ կարելի է ընթերցմանց, նպատաւոր հայեցուածք չունին. եւ ոչ պատմութիւնը հաստատողը բաղձանք ունին համաձայնեալ: Այսու ամենայնիւ մենք միշտ մէտ ենք հաստատելու ինչ որ ցուցուց առաւել բառին զմեկնութիւնը: Ոչ թէ խորենացոյ կամ խորենացիներու միտմիտ հետեւողութեամբ, այլ վստանքի մեր տեսութեան համեմատ ամենայատուկ իմաստով Հայոց մասին ցայժմ հոս հոն քննչաց ըսածներուն եւ ոչ միոյնը հիմնական է: Միւս գնելու է որ մեր խօսքը ոչ պարսիկ Արշակունեաց եւ ոչ հին այլաբանեան Արշակունի անունը ի իշխող թագաւորաց ժամանակին վրայ է: Մեզի կը թուի թէ խորենացոյ վրայէն հանուած սա գաղափարը ուղիղ ըլլայ, թէ նախահայերը նահապետական ընտանիք մ'էին եւ փոքրիկ անուր՝ Արարտեան բարերիւր եւ ի բնութենէ պատապարեալ աշխարհին մէջ կ'ապրէին, հաւատարմի իրենց նահապետաց անանդութեան, կամ լուսաւորուած բնածին Զրադաշտի պէս հանձարներէ՝ միաստուածեան էին մինչեւ ազգաց յեղափոխութեան սկսիլը, ուրիշի ազգեցութեան տակ ինչալը: Մեր այս տեսութեան վրայ անոր համար կը ձնաքը, վստանքի հայ բնիկ բառերու ցանկին մէջ չկայ բառ մը բազմաստուածութեան հետքը ցուցնող: Չկայ նոյնպէս բնիկ գիւր մը, չկայ հայ Զրադաշտի ամենատալան նշմարը, հայ անանդութեան խաւերուն մէջ:

ածող եւն մեկնել. զոր սովորն կը պաշտպանէ հեղինակը: Իսկ մեզի նպատակն որ այն է այս մեկնութեան մէջ՝ որ —անը գեռ իբր ընդ. ներքայի իմաստով գոյութիւն ունի: զոր անտես ընելով Մեհանուն, առաւելած է իմաստին գաղափարով աւելու համար որով ոչ յաջող միջոցներու դիմել. առգ էջ 138 նշել:

